

Inventarisatie van de gebouwde geschiedenis tussen 1850-1940 in Friesland

Tot voor kort beperkte de kennis over de stedenbouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940 zich veelal tot de architectuurhistorische vernieuwingen en de stilistische toppers. Een goed overzicht van het totale bouwarsenaal uit dat tijdvak ontbrak. Het *Monumenten Inventarisatie Project*, kortweg MIP, voorziet in de ontstane leemten door de methodische documentatie van de bebouwing.

Een integraal onderdeel van het project vormt de beschrijving van de landschappelijke, sociaal-economische en cultuur-historische ontwikkelingen per gemeente in de periode 1850-1940. Dit onderzoek dient er toe om inzicht te krijgen in die factoren die van invloed zijn (geweest) op de gebouwde omgeving, zoals bodemgesteldheid, grondgebruik, infrastructuur, middelen van bestaan en nederzittingsontwikkeling. Uit de inventarisaties van stedenbouwkundige en bouwkundige objecten blijkt hoeveel nog getuigt van de geschetste ontwikkeling. Juist de bebouwing uit deze periode is van grote invloed op de beleving en waardering van de dagelijkse omgeving, of het nu gaat om een gedenkteken, een gemaal, een woonwijk, een begraafplaats, of een boerderij. Het omvangrijke bouwbestand dat uit de onderzochte periode dateert noopt tot enige selectie. De inventarisatiewerkzaamheden worden dit jaar afgerond, waarbij naar schatting zo'n 10.000 objecten, complexen en structuren zullen zijn gedocumenteerd.

De wijk Beter Wonen van de gelijknamige woningbouwvereniging te Drachten is een typerend voorbeeld van planmatige sociale woningbouw in de grotere nederzettingen.

Noord van de provincie Friesland zijn verschenen en tegen de prijs van f 15,- (excl. verzendkosten) te bestellen op het Provinciehuis te Leeuwarden. Aan de hand van enkele voorbeelden wordt een beeld geschetst van de veelzijdigheid van de

Fraaie stelphuizen met grote melkkelder op de noordzijde bij Friens, gebouwd in 1868.

De per gemeente opgezette inventarisatierapporten vormen de afronding. De eerste veertien rapporten van de gemeenten in de Regio

gebouwde geschiedenis. Tot slot wordt aangegeven hoe de Bond Heemschut zich zou kunnen inzetten voor het behoud van dit erfgoed.

Gebouwde geschiedenis

Beschouwing van de bodemgesteldheid leert dat het overgrote deel van Friesland laag ligt. De overstroming als gevolg van de stormramp van 1825 maakte op pijnlijke wijze duidelijk dat het beheer van de dijken was verwaarloosd. Deze ervaring leidde enerzijds tot verhoging en anderzijds tot ambitieuze plannen voor verkorting van de lengte van de zeedijken, waarvan de *Afsluitdijk* (1932) de meest bekende realisatie is. In de tweede plaats noodde de ramp tot verbeteringen op het gebied van de afwatering en waterpeil-beheersing. Door de lage ligging van de landbouwgronden was men van oudsher reeds gedwongen het overtollige water op min of meer kunstmatige wijze te lozen op de boezem en het boezemwater vervolgens op de zee. Naast een verbeterde organisatiestructuur werd het beheer van de polders aanzienlijk verbeterd door de

opkomst van Amerikaanse windmotoren, terwijl ook de bouw van stoom- en elektrische gemalen op gang kwam.

Dat het water een geduchte ervvijand was, laat onverlet dat het tevens een belangrijke bondgenoot was voor de welvaart in Friesland. Bijna ieder dorp was over het water bereikbaar. Aan de kade met de weidse naam haven lagen de schepen die brandstof brachten en agrarische producten afvoerden. In het kleigebied was er vanouds een sterke samenhang tussen wegen en waterlopen; beide benutten het natuurlijk reliëf en de door de mens aangelegde dijken. Zulke modderwegen waren in het natte seizoen vrijwel onbegaanbaar. In de 19de eeuw trad hierin aanmerkelijke verbetering op door de aanleg van straatwegen en het bepuinen van de aansluitende dorpswegen. Het belang ervan wordt onderschreven door het oprichten van gedenktekens die de aanleg memoreren. Van een rationele wegenaanleg is pas sprake met de aanleg van de spoorlijnen in de jaren '60 en '80 van de vorige eeuw met bijbehorende stationsgebouwen.

Op het platteland vond de bevolking haar bestaan vooral in de landbouw. De schrale zandgronden werden hier en daar verbeterd door het opbrengen van terpaarde. De akkerbouw onderging een crisisperiode in de jaren '80 van de vorige eeuw, maar de veeteelt kende een bloeitijd. In het derde kwart van de 19de eeuw werden veel bedrijven vernieuwd. Vele voorhuizen kregen een voornaam karakter ten teken van de verworven welstand.

De nijverheid en industrie waren in de 19de eeuw vooral gericht op de bewerking en verwerking van producten die de landbouw opleverde.

Grote Amerikaanse windmotor op betonnen onderbouw bij Jousterp.

Gemaal in de Echtener Veenpolder, ontworpen door A. Mulder uit Heerenveen in 1913.

De opkomst van de zuivelfabrieken was in belangrijke mate een antwoord op boterknoeierijen en concurrentie op de internationale markt. De eerste zuivelfabriek, de *Freia*, werd gebouwd te *Veenwouden* (aan het spoor) in 1879; de eerste fabriek op coöperatieve grondslag werd in 1886 te *Warga* gebouwd.

De toenemende mechanisatie op de boerderij leidde tot innovaties in de bedrijfsorganisatie en maakte veel arbeiders overbodig; de toenemende productie van de industrieën in de nederzettingen vroeg om meer werkrachten en dezen om een woning. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de nederzettingen laat zien in hoeverre en hoeveel planmatige groei heeft plaatsgevonden. Door de Woningwet werden er sedert 1901 ook minimumeisen aan de huisvesting gesteld. In eerste instantie is er vooral sprake van verdichting van het bebouwingspatroon; de huizen langs lineaire uitbreidingen werden bewoond door de middenklasse en renteniers. Aan de bouwstijl en decoratiedrift leest men de welstand van de oorspronkelijke bouwheer af. In de grotere steden van Friesland is er sprake van meer planmatige uitbreiding.

Na het MIP

Uit de geschetste ontwikkeling en gekozen voorbeelden mag blijken dat de inventarisatie breed is opgezet en zal leiden tot een groot gegevensbestand. Dan komt het moment dat er met deze gegevens gewerkt moet worden. De resultaten van het MIP kunnen een rol gaan spelen in het beleid van de gemeente, de provincie en de rijksoverheid, met betrekking tot de ruimtelijke ordening, stads- en dorpsvernieuwing, welstandszorg, stedelijk beheer en monumentenzorg. Bovendien kunnen zij dienen voor verder wetenschappelijk onderzoek en allerlei vormen van publieksgerichte uitgaven, zoals een landelijke reeks waarvan de eer-

ste twee delen inmiddels zijn verschenen.

Deze gebouwde jonge geschiedenis staat thans onder zware druk: het is een erfenis die in een snel tempo afbrokkelt. De gebieden met bebouwing van na 1850 liggen in het schootsveld van de moderne economische ontwikkelingen. Door schaalvergroting sluiten fabriekscomplexen; gemalen worden vervangen; watertorens raken overbodig; bruggen met een ontoereikende capaciteit worden aangepast; in de sociale woningbouw veranderen de huisvestingsnormen, zodat oude woningen niet meer voldoen; bij renovatie van wijken zonder stilistische toppers wordt door gebrek aan kennis juist datgene verstoord of weggewerkt wat die bebouwing karakteristiek maakte; bijzonder vormgegeven grafmonumenten worden na verloop van tijd geruimd.

Vanuit economisch gezichtspunt weliswaar begrijpelijk, maar toch betekent het een stukje verlies van de eigen geschiedenis, van een facet van de eigen identiteit. Ten aanzien van het behoud van het cultureel erfgoed in de breedste zin van het woord stelt de Provinciale Commissie Friesland van de Bond Heemschut zich ten doel de MIP-resultaten kritisch en systematisch te volgen, zonodig lacunes aan te vullen met objecten waarvan uit lokale aktie blijkt dat dat gewenst is. Specifieke aandacht zal er moeten zijn voor instandhouding van de geïnventariseerde objecten zolang deze in een nadere selectieprocedure geen bescherming genieten. Ter aanvulling van de selectieprocedure zal de Provinciale Commissie de gemeenten verzoeken eigen gemeentelijke monumentenlijsten samen te stellen naast de lijst van Beschermden Rijksmonumenten. □

D. van Weezel Errens is lid van de Provinciale Commissie Friesland van de Bond Heemschut.